

פרק 1: ומה בקשר לאבא?¹

שאלת מקומו של האב – לצד האם, בחיי ילדיו וכאדם – הנה אקטואלית היום יותר מתמיד. המציאות של המשפחה בחברה המערבית השתנתה ללא הכר בתוך חצי מאה. אותה משפחה שנוסדה באופן היסטורי על מנת לשרת את החברה ולהבטיח את המשכה הביולוגי והתרבותי הופכת מזה שנים למסגרת שבמרכזה עומד הפרט, צרכיו ורצונותיו, אחריותו וחובותיו (ביזואוי 2009). שינויים סוציולוגיים ניכרים מתחוללים בתפקידי ההורים, המתאפיינים ביתר הדדיות במילוי צורכי המשפחה – בין אם מדובר בצרכיה הכלכליים ובין אם מדובר במשימות גידול הילדים. השאלה שלא נשאלה בשנים שלפני מלחמת העולם השנייה עולה במרכז השיח בין ההורים, ונשאלת גם על ידי פסיכולוגים: האם כהורים לילדיהם עושים האב והאם מלאכה זהה? התשובות רבות ומשתנות ממשפחה למשפחה, אך ברור למדי שהתפקידים המסורתיים שנגזרו בעבר באופן אוטומטי מן ההבדלים המגדריים – כשהגבר היה המפרנס המרוחק והסמכות הפחות מעורבת רגשית, אשר רותמת את הילד למערך הנורמטיבי של החברה, בעוד האם מרוכזת בעיקר בבית ובילדים – שוב אינה ברורה ומובנת מאליה היום. שינויים אלו מזמינים בדיקה פסיכולוגית מחודשת של נושא האב. מצד אחד מרחף איום ממשי על מקומו ונחיצותו במציאות המשפחתית – עקב ריבוי בגירושים, תנועות פמיניסטיות הנוקטות עמדות אנטי-פטריארכליות, הפריות מבחנה ומשפחות חד-הוריות המתנהלות ללא אב. לעתים יש תחושה כאילו אפשר להסתדר לגמרי בלעדיו. מצד שני מתחוללת תנועה הפוכה, דווקא בשל תרבות החיים הפחות פטריארכלית. אבות רבים אינם מודעים באופן מלא עם התפקיד המסורתי שניתן להם בעבר, ולוקחים חלק בגידול ילדיהם מן ההתחלה, מלווים את ההיריון ומשתתפים בלידה. אבות הם לעתים הורה מגדל עיקרי, בתוך זוגיות או בלעדיה, למשל בעקבות גירושים או נטייה הומוסקסואלית. כל האבות הללו, אלו החיים בזוגיות ומקיימים אבהות פעילה או אלו החד-הוריים, רואים עצמם כמרכזיים בחיי ילדיהם וכחלק חשוב ובלתי נפרד מהם. תמורות אלו מאתגרות התבוננות חדשה במקומו של האב בהתפתחות הנפש, ומעלות שאלות לגבי דמותו.

השקפות פסיכולוגיות בעלות זיקה לפסיכואנליזה מייחסות לאב מקום רב יותר כהורה חשוב החל משנות ה-70 של המאה ה-20. הפסיכולוגיה של התפתחות הילד, למשל, אחרי שנים ארוכות של התמקדות באם המגדלת, החלה בשנים אלו חקירה אמפירית של השפעות האב, ובספרות החלו לדווח על תצפיות מבוקרות ועל מחקרי שדה המתייחסים אליו. מחקרים אלה ביקשו לבדד את האינטראקציות הייחודיות עם האב, להעריך את תפקידיו ולבחון את השפעותיו ותרומתו להתפתחותו של הילד מראשית חייו ובמהלך גידולו – במובנים חברתיים, אינטלקטואליים ורגשיים. יוגמן למשל, במחקר חלוצי לזמנו (Yogman 1982), מצא כי כבר בגיל חודש דפוסי האינטראקציה אב-תינוק **יציבים** ושונים מאלו של התינוק עם האם. ברוקס-גאן ולואיס, באותן שנים לערך (Brooks-Gunn and Lewis 1979), בדקו ילדים קטנים בשלב התפתחות השפה. הם מדווחים שהיכולת של ילדים לתת שם לתמונות של אבות מקדימה בכמה חודשים את היכולת לתת שם לתמונות של אימהות, ומציעים שהכניסות והיציאות של האב מחיי ילדיו, המאפיינות את רצף יחסיו אתם, מפתחות ומקדמות את התפתחות התהליכי ההסמלה וההפשטה.

עם השנים מסתמן גם שינוי באופי המחקרים ובגישתם לאב, ומאמצע שנות ה-80 האב למעשה "התגלה" כאדם. במקום לחקור את תפקידי האב והפונקציות המיוחסות לו, החלה חקירה של השפעות נוכחותו ומעורבותו, כסימן להתייחסות אנושית ואישית יותר כלפיו. אייריני פלורי, חוקרת מאוקספורד אשר חקרה את ההשפעות ארוכות הטווח של מעורבות האב על ילדיו, מרכזת בספרה את ממצאיה וגם סוקרת את הספרות המחקרית המערבית בנושא אבות וזנה בה (Flouri 2005). פלורי מסכמת כי בעבר נהוג היה להתייחס לאבות כאילו מקומם בפריפריה של גידול הילדים, ולכן השפעתם וחשיבותם להתפתחות הילד נתפסה כקטנה מזו של האימהות. אבל מאמצע שנות ה-80, כשנושא מעורבותו של האב ונוכחותו הפך לנושא "חם" בין החוקרים ההתפתחותיים, התגלתה השפעתו הרבה על בריאותם הנפשית ויציבותם של ילדיו, על סיכוייהם לקשר זוגי עתידי ועל יחסם לעצמם ועמדותיהם כלפי אחרים. תחומים אלו, שנתפסו בעבר כאקספרסיביים או "רגשיים" (להבדיל מאינסטרומנטליים), וכמושפעים בעיקר מדמות האם המגדלת, נבחנים עתה בטבעיות גם ביחס לאבות.

הממצא העובר כחוט השני בתוצאות המחקרים ההתפתחותיים שפלורי מרכזת בספרה הוא שמעורבותו של האב נמצאת ביחס חיובי הדוק עם מעורבותה של האם, במשפחות שאין בהן קונפליקטים חמורים. ההורים בני זמננו מגלים מגמה ברורה של שוויון במעורבותם בגידול הילדים. מעורבות האב פוחתת במשפחות שבהן ישנם שברים וקונפליקטים בין בני הזוג, אבל גם אבות שאינם חיים בקביעות עם ילדיהם אך מעורבים בחייהם ומעניקים להם את תחושת הביטחון והחוויה ש"אבא נמצא שם" מצליחים ליצור אצל ילדיהם תחושה אבהית יציבה. למעשה, בכל המדדים הנבחנים במחקרים שפלורי מציגה – מדדים אובייקטיביים של תפקודי הילד והישגיו, מדדים סובייקטיביים הנוגעים לחווייתו ולתחושתו כלפי עצמו והעולם ומדדים בין-אישיים – מתגלה האב כהורה משמעותי וחשוב, שקרבתו ייחודית ואישית. תיאורית ההיקשרות של בולבי,² ששורשיה בפסיכואנליזה, ייחסה בתחילת דרכה מקום לאב כתומך באם (אשר נתפסה כאחראית להיקשרות הבטוחה של הילד). בהשפעתה פותחה שיטת תצפית התנהגותית – "סיטואציית הזר" – שבה הילד משחק בנוכחותו ובהיעדרן של אמו ושל "זרה" (Ainsworth et al. 1971). בהדרגה יושמה השיטה גם לתצפיות עם

¹ כותרת פרק המבוא שואבת מכותרת המאמר היחיד שהקדיש ויניקוט לאב, "מה בקשר לאבא?" (ויניקוט, 1957).

² ג'ון בולבי (Bowlby, 1907-1990) היה פסיכיאטר ילדים בריטי ואבי תיאוריית ההיקשרות (attachment) בפסיכולוגיה ההתפתחותית. הוא החל את דרכו בפסיכואנליזה הקלאסית, אך פיתח מודל ייחודי משלו. הוא הבליט את מערכת ההיקשרות לאדם אחר כהישרדותית וכקשורה לצורך בקרבה ובהגנה.

אביו של התינוק (שככל הנראה נתפס תחילה כ"זר"). תצפיות אלה הובילו לסדרת מחקרים שהצביעו על כך שגם האבות חשובים כדמויות היקשרות בטוחות או לא בטוחות, לצד האם או בנפרד ממנה, וללא תלות בה. מארי טרזיה ופיטר פונגי (Target and Fonagy 2002), פסיכואנליטיקאים וחוקרי היקשרות מרכזיים בני זמננו, סוקרים מחקרים משנים שונות ומדגישים את פונקציות האב כנוסך ביטחון כבר בחודשי החיים הראשונים של הילד וכמעודד עצמאות ונפרדות של הילד מאמו. טרזיה ופונגי מסכמים את מסקנותיהם מנקודת הראות של תיאוריית ההיקשרות – אשר לטענת פונגי יונקת ממקורות הפסיכואנליזה אך בה בעת קרובה יותר למחקרים אמפיריים בשל ירושתה הפוזיטיביסטית (Fonagy 2001). הם טוענים שהמחקרים והתצפיות כבר מאירים את חשיבות הקשר הייחודי, הדינמי והאישי עם האב כמשפיע על התפתחותו העתידית של הילד, אך התיאוריות הפסיכואנליטיות הקיימות כיום, העוסקות בהבנת הנפש האנושית, עדיין אינן ממשיות דיין ואינן מסבירות את הקשר הנצפה בין הילד ואביו (Target and Fonagy 2002: 54). טרזיה ופונגי מצביעים למעשה על נקודת חולשתה של ההמשגה הפסיכואנליטית בת זמננו הנוגעת לאב, אשר מתנהלת לאיטה יחסית לידע המצטבר והולך במחקרי הפסיכולוגיה ההתפתחותית.

הפסיכואנליזה, משחר היווסדה בתקופתו של זיגמונד פרויד (Freud) ועד היום, תמיד שאפה לחקור ולתאר תהליכים נפשיים לא מודעים, את מבני הנפש המורכבים ואת הסובייקטיביות האנושית. מושגים שהתיאוריה טבעה או פיתחה (כמו: הגנות, משאלות לא מודעות, נרקסיזם, כוחות-אגו ועוד) שזורים בשפה המקצועית של מטפלים ויועצים ומחלחלים בעשורים האחרונים גם לתחומים כמו סוציולוגיה, פילוסופיה, פוליטיקה, אמנות ואף מדעי החיים. במובן זה הקריאה בטקסטים פסיכואנליטיים שוב אינה נחלתם של אנליטיקאים ומטפלים בלבד, אלא זוכה לעניין גם בקרב קוראים שוחרי תרבות מתחומים רחבים. אריק קנדל, חתן פרס נובל לביולוגיה (לשנת 2000) וחוקר תהליכים מוחיים, התייחס להמשגות התיאורטיות שהפסיכואנליזה מציעה, ואמר שהפסיכואנליזה עדיין מציגה את ההסתכלות הקוהרנטית ביותר ואת החזון האינטלקטואלי המספק ביותר של הנפש (ראו Jime'nez 2006). חימנו מקדיש במאמרו מקום נרחב לקנדל ולקריאתו לפסיכואנליזה להיות מעורבת בעשייה אקדמית. מסר זה פוגש תיאורטיקנים בשדה הפסיכואנליטי עצמו, אשר קוראים לחזק את התיאוריה בעזרת מחקר ולהתעדכן מחדש לאור ממצאיו, להבהיר את ההמשגה הפסיכואנליטית ולחדדה, בעודנו שומרים על כוחם התיאורי של המושגים, על תפקידם ההיריסטי (המקדם למידה עצמית) ועל יכולתם להסביר את נפש האדם האינדיווידואלי.

הפרשנות שאציג מתוך קריאה מחודשת של טקסטים נבחרים ומרכזיים על אודות הנפש וההתפתחות, נענית לקריאה להמשגה שיטתית פסיכואנליטית מצד אחד ולצורך לייחד מקום לאב ולאבהות מצד שני, באקלים הסוציולוגי-חברתי של תרבות הורית משתנה, המעלה שאלות אקטואליות בנוגע למקומו. בעודי תרה אחר האב בחשיבה האנגלו-סקסית שאחרי פרויד (בפרדיגמה המרכזית של יחסי אובייקט שבה הוזנח העיסוק באב והפך לשולי), אנסה לחשוף את האופנים הגלויים והסמויים שבהם התקשו אנליטיקאים מרכזיים ומשפיעים לתת מקום לאב, ולחשוב מחדש על הסיבות **המושגיות והרגשיות** שבבסיס קושי זה. סוג זה של האזנה – לגלוי ולמפורש אך גם למה שנאמר רק במרומז וברפרוף או שמתקשה להתנסח – הנו לב לבה של אמנות ההאזנה הפסיכואנליטית כפי שהיא באה לידי ביטוי גם בקליניקה, כשהטקסט הנפשי של המטופל נפרש בפני האנליטיקאי ולא פעם מבצבץ מתוך החבוי, תוך קושי ומחסומים.

האב והפסיכואנליזה: תמונת מצב מעוררת שאלות

בפרק הפותח את הספר **חשיבות האבות** (*The importance of fathers*) כותבת העורכת ג'ודית טרוול (Trowell 2002) שלמרות מאמץ עכשווי להתעניין בפונקציות האב הייחודיות, הפסיכואנליזה חוזרת ומתמקדת באם ובחשיבותה ואילו האב עדיין נשאר בצד. טרוול מציעה את אסופת המאמרים מאת אנליטיקאים שונים (מכיוונים תיאורטיים וקליניים) כאיזון. "התקווה של הספר היא לתרום כמה רעיונות ותובנות בנוגע לאב", היא כותבת (שם: 17). נימת דבריה הזהירה מבהירה את מה שאכן מתגלה בקריאה בהמשך – שהספר אינו מציע הסתכלות מושגית רציפה ומגובשת של האב. פלגי-הקר (2005: 303) מצביעה בהערת שוליים על נקודת חולשה של ספר זה, שמצאתי שהיא אופיינית גם לספרים הפסיכואנליטיים הבודדים שהתפרסמו על אודות האב בשנים האחרונות,³ רובם בנויים כאסופות מאמרים. עניינם המרכזי של המאמרים בספרים אלו (הבאים מזרמים פסיכואנליטיים שונים) הוא הפונקציה האבהית באופן כללי וחשיבות האב בעיני הילד בפרט. באופן זה, אפשר לומר בהמשך לפלגי-הקר, נקודת ההסתכלות מבעד לעיניו של האב חסרה, אין די נגיעה באבהות כהוויה, כמהות, ובאב כסובייקט בתוך השיח על אבות, והדיון הפסיכואנליטי בהורות נשאר מצומצם.

רות שטיין מגיעה אל האב בהקשר פוליטי עכשווי. היא מנסה להסביר פסיכואנליטית את הפונדמנטליזם האיסלמי ואת תופעת המחבלים המתאבדים בנוסח אירועי ה-11 בספטמבר.⁴ בתוך כתיבתה על קיצוניות הבחירה בפיגועי התאבדות, הקשורה בעיניה ביחסים העמוקים של המתאבדים עם דמות האב, מבקרת שטיין את ההמשגה הקיימת על אודותיו עד היום. שטיין מתלוננת שכאשר אנו אומרים "רגרסיה" – מיד עולה מחשבה על היבלעות מחדש ברחם או על דמות-אם קדמונית, מכיוון שהתיאוריה מוטה לעבר האם כשעוסקים באובייקטים פנימיים; ואם כבר עוסקים באב, ממשיכה שטיין, הרי שמאז שנות ה-80 רווחת הנטייה לייפות את האב דרך החלשת סמכותיותו. האב הופך דומה לאם, ואין דרך להתבונן באזור החשוב, הישן והמסורתי של האב כדמות פאלית (Stein 2006b: 1006).

³ Akhtar and Parens 2004; Kalinish and Taylor 2009; Naouri 2003
⁴ Stein 2006a, 2006b, 2010

נראה ששטיין מצביעה על שניים מהקשיים האופייניים ליחס הפסיכואנליטי אל האב. הראשון הוא העדפת האם על פניו, בין אם מדובר באובייקטים פנימיים (שבהם התמקדה שטיין במאמרה) ובין אם באובייקטים חיצוניים (שאליהם אתייחס בהמשך⁵). אכן אין בלקסיקון שלנו מחשבה על "רגרסיה אל האב הראשוני". הקושי השני הוא לשמר יחד היבטים מורכבים או פרדוקסליים הקשורים בדמות האב. כך אנו מיטלטלים בין האב האדיפלי הקשוח של פרויד או האב של ה"חוק" בכתיבה של לאקאן, אב מאיים שאין זוכרים מספיק את רכותו, לבין דמותו של אב מיטיב יותר, מקדם או מעודד אצל בלוס (Blous 1985) ואחרים, שאין זוכרים מספיק את שונותו מן האם וקשיותו – תנודות ופיצולים נמשכים הקיימים עד היום. בצדק מתלוננת שטיין במאמרה: "האב בתוך החשיבה הפסיכואנליטית הוא עדיין אנגימה גדולה, מבוכית, מסתורית [...] יבשת הדורשת חקירה" (Stein 2006b: 1022).

במחקרה על אימהות טוענת פלגי-הקר (2005) שלעומת האם, האב בפסיכואנליזה דווקא פוצה פעמיים: ראשית באמצעות מיקומו המשמעותי והחד-משמעי כמי שנושא את הפאלוס, ושנית – באמצעות הגדרתו כקובע (בפועל) את החוק והסדר החברתי, הכלכלי והפוליטי. אך אני גם סבורה, ואנסה להראות בהרחבה, שאותו פיצוי של האב (המבטא את ביקורתן של הפמיניסטיות על האב) – גבה ממנו מחיר המשגתי כבד. דרך הטקסטים אבהיר באופן מוחשי יותר שהדגש על הפאלוס, שיכול להיות מיוצג גם על ידי האם או דרך השפה, דווקא מחזק את הנטייה להפחית מחשיבות המפגש הממשי עם האב ולהזניח אותו כהורה; כאילו הנחת קיומו הסמלי של האב (דרך מושגים כמו פאלוס, חוק, רעיון האב או ה"שלישי", שאליהם אתייחס ביקורתית), עשויה פרדוקסלית לשמוט את הקרקע מתחת לרגלי האב עצמו במפת המשולש אב-אם-ילד. בעיניי, לא די בכך שהאב יהיה קיים במתמטיקה התיאורטית של המשוואה המשולשת אם זו באה על חשבון המאמץ למלא בה את ערכיו האנושיים: להתעניין במעורבותו, באיכות נוכחותו ובאפיוני עולמו.

עוד נקודה מעניינת ביחס אל האב צצה ועולה מן הטקסטים שאציג. דיוויס, למשל, מציג את העמדה (המקובלת ורווחת) שצל האם כאובייקט פנימי ראשוני ואוניברסלי (האם שהתינוק זקוק לה במציאות כדי לשרוד) מעצב את יתר האובייקטים בנפש הילד. ההשתמעות הבעייתית של הנחה זו היא שבמובן מסוים די בנוכחות האב המופנם בנפש האם כדי לפצות על היעדרו הממשי. דיוויס עצמו מעלה שאלות ביחס לכך. למה להניח, הוא שואל, שהילד יחפש דווקא את ייצוגי האב בנפש אמו מכל הייצוגים האחרים הקיימים בנפשה (Davis 2002: 68)? ולמה להניח שהנוכחות של אובייקט פנימי מסוים שאנו מניחים את קיומו האוניברסלי – תדרוש מפגש ממשי של יחסים אתו במציאות, בעוד יתר הייצוגים הפנימיים של התינוק לא ידרשו זאת? שאלותיו הדהדו בתוכי ועוררו שאלות אפיקורסיות נוספות: האומנם האב כה תלוי באישה, או שנעשית בכך אינפנטיליזציה תיאורטית ביחס אליו? האין ההשפעות בין ההורים הדדיות ורב-כיוונית? אליסיה אצ'גוין סוקרת בהרחבה את התפתחות החשיבה הפסיכואנליטית על האב החל מפרויד, דרך לאקאן ועד תיאוריות יחסי אובייקט (ראו Etchegoyen 2002: 20-42). כשבחנתי מפה מלאה יותר של הזרמים המרכזיים בפסיכואנליזה, הצטיירה לעיניי תנועה של תנודות חדות במהלך השנים. האב ידע עליות ומורדות בתקופות שונות, וכמעט הזנחה בחלקן. התנועה בשיח הפסיכואנליטי מזכירה נדנדה במשחק ילדים שהאב והאם ישובים בשתי קצותיה: כאשר האם עולה בתנופה – האב יורד.

פרויד ראה את האב כדמות המרכזית בעיצוב התפתחותו וחיו הנפשיים של הילד ושל האדם הבוגר שיצמח ממנו,⁶ ובהתאם לחשיבותו גם הרבה לכתוב עליו. ההמשגה של פרויד על חרדות סירוס ועל התסביך האדיפלי העניקה לאב את המקום המרכזי – אם גם המאיים – עד כי הדיון בדמות האם והשפעותיה החוויר לידו⁷. חשוב להעיר כי מושג האב כבש את מקומו בהמשגה הקלסית של הפסיכואנליזה גם על רקע התרבות המשפחתית בחברה המערבית במאה ה-19 שאחרי המהפכה התעשייתית, תרבות שבתוכה פרויד צמח. תפיסת האב אצל פרויד השתלבה בנורמות של תקופתו, שבה האב המפרנס (provider) נחשב למי שקובע את הערכים והנורמות לילדיו ולאשתו, גם אם מגעו הישיר עם הילדים היה מורגש פחות. הנשים שגידלו את הילדים נחשבו באותה עת רגשניות מדי (כפי שמשחקן גם בספרות הפופולרית של המאה ה-19), ולא כשירות לקבל החלטות כנדרש.

בשנות ה-20 וה-30 של המאה ה-20 הפסיכואנליזה שינתה את פניה, לא מעט בהשפעתן של ארבע אנליטיקאיות חשובות: מלאני קליין (Klein), קארן הורני (Horney), הלנה דויטש (Deutsch) ואנה פרויד (Freud). דרך חקירת הנשיות והמיניות הנשית הכניסו האנליטיקאיות לפסיכואנליזה הגברית של פרויד את הגורם הנשי (סיירס 1991). דמות האם החלה לתפוס בהתפתחות הילד מקום שהיה כה חסר בפסיכואנליזה הקלסית, מקום שהלך וצבר נפח ומשמעות. עד סוף שנות ה-60 – ובייחוד בחשיבתם של קליין, ויניקוט ובלבי – למעשה הוסר הכתר מעל ראש האב, ומקומו התיאורטי נזנח. בתקופות אלו הפסיכואנליזה פנתה לכיוון יחסי האובייקט⁸ וראשית החיים. התיאוריות של התקופה כמעט אינן

⁵ אבהיר את המונחים סובייקט ואובייקט כפי שאתייחס אליהם בהתאם למקובל בפילוסופיה המערבית ובמדעי האדם. הסובייקט הנו היחיד החווה, האני המכיר את עצמו ואת המציאות. האובייקט (החיצוני) הוא מי שעומד מולו, מי שצופה בו או ממלא את צרכיו. האובייקט הפנימי (או המופנם) הוא ייצוג איכותי של האובייקט החיצוני והממשי, כפי שהן נרשמות ונחורות בנפש באופן סובייקטיבי. במאה ה-20 נהוג היה להעמיד את המונחים סובייקט ואובייקט זה מול זה וכך להבדיל ביניהם, ולהבחין בחדות בין אובייקטיביות לסובייקטיביות. לקראת המאה ה-21 ההסתכלות הבינארית מתרככת.

⁶ פרויד 1908, 1913, 1930; Freud 1924

⁷ מחשבותיו של פרויד על האימהות חלקיות ומפוזרות לאורך כתביו. פלגי-הקר (2005: 32-84) אספה אותן יחד ודנה באם, שפרויד מייחס לה תפקיד מרכזי, אך היא מובנית אצלו כרקע, כמי ש"עיניו נמשכות אליה רק כדי להסב את פניו בהגיעו" (שם: 77).

⁸ תיאוריות יחסי אובייקט מניחות שהתינוק נולד כשהוא מותאם מראש לאינטראקציה אנושית. בשונה מפרויד, שתפס את הנפש כמונעת מתוך דחפים (מיניים ותוקפניים) ואת היחיד כמי שכל חייו מעומת עם סביבתו, ועל רקע דרישותיה מכוון לרסן את דחפיו, תיאוריות יחסי אובייקט

מתייחסות לאב וממעטות לכתוב עליו כנפרד, כאילו אין לו מקום משל עצמו, והאם תופסת בהן את מרבית הבמה בהסתכלות על העולם הנפשי של הילד וגידול הילדים. שנים אלו הן כמו ריק אבהי או "כתם עיוור" מבחינת העיסוק באב.

לקונת האב מרתקת בעיניי ומושכת להאירה, מכיוון שהיא מתעלמת מן האב שקודם לכן – אצל פרויד ובני תקופתו – זכה למקום ולחשיבות מרכזיים. אם כן, היכן האב באותן שנים שבהן הפסיכואנליזה מתפתחת, ואיך מוסברות הקפיצות התיאורטיות הגדולות בחשיבה עליו? האם בראשית החיים האב אינו נתפס, אינו מסומן או פשוט מיותר? האם האב חשוב רק בהקשר למערך האדיפלי? האם האב מעורר רגשות ועמדות קיצוניים או מוביל להתייחסות מפוצלת – פעם הוא מואדר ואחר כך מסולק או "נרצח"? או שמה מושג האב התכווץ בתיאוריות ששגשו בתקופה זו, גם בשל כוחות מושגיים אחרים ודינמיקת השיח בתוך התנועה הפסיכואנליטית?

לקונת האב בתיאוריות האנגלו-סקסיות מעניינת במיוחד גם בהשוואה למעמד החשוב שקיבל האב באותן שנים בפסיכואנליזה הצרפתית, ובפרט בכתיבתו של לאקאן (בפרט משנות ה-50 ואילך), כתיבה שוויניקוט הבריטי, למשל, היה מודע לה וער למושגיה (ויניקוט 1971 : 128). לאקאן הציע קריאה פרשנית משלן לכמה מן המושגים המרכזיים בחשיבתו של פרויד, ובכללם מושג האב בשלושת אופניו: הסמלי, הדמיוני והממשי.⁹ הוא התייחס ל"חוק האב" כמטפורה סטרוקטורלית-בלשנית המתייחסת להפרדת הסובייקט מאובייקט התשוקה (האם). לאקאן הוביל את הצרפתים לקריאה מחודשת של מאמרי פרויד, והכריזמטיות שלו כתיאורטיקן ניכרת בכתבים הצרפתיים עד היום. הפסיכואנליזה הצרפתית, יותר מזו הבריטית, המשיכה להתעניין במיניות, בסירוס ובאב. לנוכח החשיבות התיאורטית שרעיון האב זוכה לה בפסיכואנליזה ובפילוסופיה הצרפתית עד היום, צמצום העיסוק באב כמעט עד לכדי התעלמות ממנו בפסיכואנליזה האנגלו-סקסית באותן שנים מקבילות מעוררת סקרנות.

בשנות ה-70 וה-80, בעקבות פיתוחי פסיכולוגיית-האני¹⁰ (בעיקר בארצות הברית) ובעקבות תיאורטיקנים כמו הרטמן ורפפורט שדיברו על השפעותיה של הסביבה הממוצעת על פיתוח פונקציות בוחן המציאות, הספרות הפסיכואנליטית האנגלו-סקסית מאזנת את עצמה במידת מה ומחזירה את האב לתמונה. אחרי שנים ארוכות של התמקדות ביחסי הילד ואמו, ובעקבות עבודותיהם של הנס לואוולד (Loewald 1951), מרגרט מאהלר (Mahler and Goslinger 1955) ואחרים, הפסיכואנליזה מזהה את הצורך בפרימת הדיאדה-אם-ילד, ומתרכזת בתהליכי ההפרדות-אינדיווידואציה של הילד מאמו ובתפקידי האב כמייצג המציאות וכנציגו של העולם בחיי הילד. בשנים אלו צומחת ספרות העוסקת בתפקידי האב באופן אחר מבעבר, לא רק מתוקף חשיבותו כמייצג העולם מחוץ לבית אלא גם מתוקף התפקידים המיוחסים לו בתוך המשפחה. תחילה מופיעים מאמרים חלוציים בודדים בגישה פסיכואנליטית,¹¹ ובעקבותיהם מתפרסמים מאמרים הבוחנים פתולוגיות של ילדים המושפעות מאבות מזניחים, נעדרים או מתעללים.¹² הסתכלות זו מבליטה את חשיבות האב דרך השפעתם של חסר או פתולוגיה של האב על תקינותו הנפשית של הילד. אחר כך יוצאים לאור כמה ספרים הנוגעים לאב, רובם אסופות מאמרים.¹³ ספרים אלו מדגישים במיוחד את יחסי האב עם הבן, מגדירים ומפרטים את תפקידיו ההתפתחותיים ומציעים זווית סוציולוגית-משפחתית וקלינית.

תקופה זו חשובה לתיאוריה על האב, שכן הוא זוכה להכרה מחודשת בפסיכואנליזה האנגלו-סקסית, יחד עם ההכרה הגוברת בחשיבות המציאות וההסתגלות אליה להתפתחותו הנפשית של הילד. עם זאת ברצוני לסייג את הערכת המקום התיאורטי שניתן לאב בשנים אלו בכמה סייגים. ראשית, באותה תקופה האישה-האם מתחזקת פוליטית, חברתית ותרבותית, וההמשגה הפסיכואנליטית המגיבה לשנייהם אלו פורחת במיוחד סביב בחינת יחסי האם וילדה וסביב הדיון באימהות. במובן זה, גם אותה התעניינות מחודשת באב אינה דומה בעוצמתה ובדינמיות שלה לזו המאפיינת את חקירת

מניחות את הצורך בקשר ובביטחון כמניע אנושי מרכזי. קליין היא שהניחה את הגשר בין פרויד לתיאוריות יחסי האובייקט בהגדרה את טבעו של הדחף כך שיכלול אובייקטים אנושיים המובנים בתוכו, ובני תקופתה וממשיכה הרחיבו את תפיסתה. חלקם – כמו רונלד פירברן (Fairbairn), דונלד וודס ויניקוט (Winnicott), הארי גאנטריפ (Guntrip) ואחרים – התנגדו לתפיסת קליין על אודות התוקפנות המולדת הנובעת מדחף המוות. במקום דגש היתר של קליין על עוצמות הקנאה והתוקפנות (כנגזרות של דחף המוות), נוטה הזרם ה"עצמאי" בבריטניה לראות את התינוק כמי שנולד מכוון לאינטראקציה אנושית הרמונית, שעל רקע תסכולים, פגיעות או טראומתיוציות (כמו הורות בעייתית) מפתח קשיים רגשיים וחרדות (מיטשל ובלאק 1995).

⁹ לאקאן הבחין בין האב הממשי, האב הדמיוני (מערכת היחסים עם דימוי הגוף של האב, האימוגו) והאב הסמלי של השפה (אב כמסמן, שם-האב). הבחנה זו נוצרה, כך מפרש יצחק בנימיני, מתוך המוטיבציה של לאקאן לעשות הפשטה לאדיפליות הפרוידיאנית. בטוטם וטאבו (פרויד 1913) פרויד הציג את האב הקדמון כממשי, בעל גוף ומתהלך על פני הארץ. הוא מחיה ביצירה את הדרמה של רצח האב הקדום אשר התגלגל אל דמותו של האב-האלוהים. לאקאן ביקש להתנער מן ההיבטים הביולוגיסטיים ומרעיון הורשת התכונות הנרכשות (המכונה "למרקזיס") של פרויד באמצעות שלוש ההבחנות שהציע לגבי האב. באופן זה המיר את האב הממשי הקדום לאב כפונקציה תרבותית וכמסמן. לאקאן למעשה חזר לפרויד אך בה בעת כונן שיח מקורי ועצמאי משלו (ראו בנימיני 2009 : 69-92, 241-265).

¹⁰ המסורת הידועה כפסיכולוגיית האני צמחה בשנות ה-30 של המאה ה-20 בווינה, בהשפעת אנה בתו של פרויד (1895-1982), נפוצה לאנגליה עם מלחמת העולם השנייה, והכתה שורשים בארצות הברית החל משנות ה-50, לא מעט בזכות עבודתו של היינץ הרטמן (Hartmann). פסיכולוגיית האני קיבלה את המודל הסטרוקטורלי של פרויד (שהוצג לראשונה בשנת 1923), ולפיו הנפש מורכבת משלוש רשויות פנימיות הנאבקות ביניהן: הסתמי (איד), האני (אגו), והעל-אני (סופר-אגו). אנה פרויד זיהתה את מורכבותו ומרכזיותו של האני ואת ההיבטים הלא מודעים שלו. היא החלה לחקור את מנגנוני ההגנה שבעזרתם האני מפקח ומווסת את החרדות המתעוררות בעקבות הלחצים שמפעילים על הנפש הן הדחפים והן הערכים המופנמים. פסיכולוגיית האני מתעניינת בהסתגלות היחיד למציאות ובכוחותיו.

¹¹ כמו Gaddini 1976; Chused 1986; Burlinghem 1973; Abelin 1975; ואחרים.

¹² McDougall 1989; Herzog 1982; Burgner 1985; ואחרים.

¹³ כמו Cath et al. 1982; Cath et al. 1989; Blos 1985; ואחרים.

מושג האם. סייג נוסף מסתמן בין היבשות: באופן בולט, הכותבים האמריקאים נפתחים להכרה באב יותר מעמיתיהם האירופאים. האירופאים באופן כללי (וביניהם הקהילה החזקה המרוכזת בלונדון) לא ממש נלהבו ממושגי פסיכולוגיית האני, ונטו יותר לאמץ את תיאוריות יחסי האובייקט האימהיות. אך גם בארצות הברית התפתחו זרמים חשובים בפסיכואנליזה שלא היטיבו עם האב. היינץ קוהוט (Kohut), לדוגמה, אבי תיאוריית העצמי שצמחה בשיקגו מתוך מושגיו של פרויד ופסיכולוגיית האני, נתן לאב מקום מוגבל למדי בתיאוריה ההתפתחותית והקלינית שיצר. למרות הדגש של קוהוט על פגיעות נרקסיסטיות ממשיות ועל השפעת אי-ההבנה של ההורה על חוויות הזהות והעצמי של ילדו, בכל זאת מושג הזולתעצמי שלו (selfobject) הוא אימהי באופיו. דבר זה בולט במיוחד בשלבים הראשונים המתמקדים בצורך בהורה שישמש מראה (mirroring). רק מאוחר יותר, עם הצורך באידיאליזציה של ההורה ובתאומות עמו, יש לאב מקום ברור יותר (ביחס לתאומות – אצל הבן). לאחרונה מציע גארי דיק לכלול גם את המעורבות האבהית המזינה והמעורבת כמספקת פונקציות זולתעצמי (Dick 2011). סייג אחרון שברצוני להעלות קשור באופי ההתעניינות באב ובאבהות בתקופה זו. האב נחקר בדרך כלל דרך הציפיות ממנו כגבר, כמווסת התוקפנות, כגשר לעולם ולמציאות אצל הילד שאינו תינוק עוד. כל אלו הן התייחסויות חלקיות לאב, ולעתים גם מוטות וחד-ממדיות.

דומה שהפריחה היחסית של האב ב"תור הזהב" של שנות ה-80 אינה מתעצמת בכתיבה העדכנית על אודותיו. בשנות ה-90, דווקא בתקופה שבה האב כבר התגלה כאדם במחקרים האמפיריים וההתפתחותיים, שוב מסתמנת האטה בכתיבה הפסיכואנליטית על אודותיו, שדי ממחזרת הבנות ישנות. האומנם מוצה כל עולם התוכן הקשור באבהות? ממשכיה של קליין (בעיקר באנגליה) – בדגש על העולם הפנימי ועל הפונקציות הסמליות של ההורים – אינם מרבים לתת לאב מקום ממש בחיי הילד, וכפי שאבליט – ממעטים להתייחס לאבהות. אף שבשנים אלו חל פיתוח נוסף של מושג הזוג-ההורי המופנם שבו מוזכר האב כמבנה נפשי מכיל ומארגן, כמאפשר מרחב נפשי וכמפתח חשיבה, אף שהכותבים עוסקים באב כ"שלישי"¹⁴, עדיין מקומו בתיאוריה חלקי ולא מפורט דיו (Etchegoyen 2002).

גם אצל הכותבים מן החשיבה ההתייחסותית והאינטרסובייקטיבית בת זמננו¹⁵ (המרוכזת בעיקר בארצות הברית) נשנית אותה מגמתיות ביחס לאב. אף על פי שזרם זה מתמקד באינטראקציות (גם הבין-אישיות) שבין הילד והוריו ובהכרה ההדדית ביניהם, הוא עדיין מגלה העדפה ברורה להתמקד באם. בנג'מין, לדוגמה, מותירה עמימות מכוונת ביחס לאזכור ישיר של האב בספרה **כבלי האהבה** (בנג'מין 1988), וחוזרת ומשתמשת במונח אם גם כשכוונתה להורה העיקרי המגדל את הילד, שאינו בהכרח האם. בהערות שוליים היא מסבירה: "אם כי אני כותבת על האם, אני מתכוונת למבוגר המשמעותי, שיכול להיות האב, או כל מטפל אחר המוכר היטב לילד [...] יש להותיר עמימות זו במקומה" (שם: 21). אני מוצאת שניסוחים כאלה מגרים לפתוח את שאלת האב הראשוני המטפל בילדיו (the nursing father) ובה בעת סוגרים אותה מחדש. האם מדובר גם בהיסוס באשר למקומו של האב או הורותו? האם הכתיבה על האב בקווי מתאר עמומים הנה מעין פתרון מושגי לתרבות הורית הנמצאת בשלבי מעבר, שבה התפקידים ההוריים ניתנים להחלפה ביניהם? האם בשל הגמישות ויתר ההדדיות בין האב לאם ביחס להורות לא נבנה מושג אבהי ייחודי בהיר?

למיעוט העיסוק באב ולחוסר הבהירות בנוגע אליו עשויות להיות השתמעויות אפיסטמולוגיות וקליניות מדאגות. ככל שממעטים לעסוק בפיתוח החשיבה על האב ומותירים את האבהות כמהות כללית ועמומה, כן מצמצמים את מקומו בתיאוריה הקלינית. ואכן, במבט מרפרף על תיאורי המקרים המתפרסמים בכתיבי העת הפסיכואנליטיים המרכזיים (כמו *The International Journal of Psychoanalysis* ואחרים) נחשפת – לפי התרשמותי – אי-סימטריה מקבילה. בתיאורי טיפולים או בדוגמאות מתוך המקרים המפורטים בכתיבי העת שבהם עיינתי – כמעט נעדרת ההתייחסות אל האב. מתוך המעט בלט לעיניי מאמרה של רוזיני פרלברג, המתארת פנטזיה של מטופל גבר שהתפתחה באנליזה שבה "מכים את האב" (Perelberg 2011). פרלברג טוענת שזוהי פנטזיה שכיחה אצל מטופלים גברים, ויש בה הזדמנות לתיקון מבנה פנימי מעורער של פונקציית האב הסמלית. אפשר לשאול בעקבות פרלברג, איך קורה שפנטזיות בנוגע לדמות האב מוזכרות כה מעט בספרות בת זמננו בתיאורי אנליזות? מתקבל הרושם כאילו גם בעבודה הקלינית הנעשית על ספת האנליטיקאי האב אינו מוזכר דיו, מדובר פחות, ובמובן העמוק – מפוענח פחות. לאב, אם כן, נחוצה זריקת עידוד מושגית, שתסייע להחזירו ולהחדירו מחדש למודעות, כנושא חי ומעניין.

קשיים בהמשגת האבהות

בספרות הקיימת על האב איתרתי שתי טענות המסבירות מדוע המשגת האב הפסיכואנליטית נמצאת בעמדת נחיתות: האחת, "תלוית ביולוגיה", טוענת שהקשר של האב אל הביולוגיה רופף יותר מזה של האם, ופחות גופני במהותו; השנייה, "תלוית תרבות", טוענת שאבהות הוא מושג תלוי תרבות, לעומת האימהות הנתפסת כאוניברסלית יותר במהותה. אתייחס בקצרה לשתיהן, ואצביע על גורם שלישי שבעיניי הנו רב השפעה אך הספרות הנוגעת לאב פוסחת עליו, אולי מכיוון שהוא קשור לממדים רציונליים פחות, ובהיותם רגשיים וסובייקטיביים הם חמקמקים יותר.

¹⁴ הכוונה לשלישי העומד אל מול הדיאדה אם-ילד ומפוגג את סגירותה.

¹⁵ הגישה ההתייחסותית והאינטרסובייקטיבית נהנה צעירה יחסית (התפתחה לקראת שנות ה-90), והיא זרם פסיכואנליטי מקובל ובלוט בארצות הברית. בין מקורותיה הרבים היא מושפעת מפסיכולוגיית האני, מתיאוריות יחסי אובייקט, מן הגישה הבין-אישית בהשפעת הארי סטאק סאליבן (Sullivan) ואריך פרום (Fromm) ומפסיכולוגיית העצמי (קוהוט). זרם זה מתמקד בהכרה ההדדית שבין התינוק/הילד להוריו ובאינטראקציות שביניהם, גם אלו הממשיות והמציאותיות. ברוח פוסטמודרניסטית זוהי גישה פלורליסטית, המתאפיינת בהתמקדות ביחסים בין העצמי לזולת, גישה קלינית לא-סמכותית שבה ניתן דגש לרגשות (ופחות לדחפים) ולאופן הסמי שבו מה שנוקם בין המטפל למטופל באופן הדדי יותר מבנה את הסיטואציה הטיפולית.

א. טענת הקשר של האב אל הביולוגיה. שטיין כותבת: "האם המהות הנוצרת מגופו של האב, אבל באופן סמוי, הנבנית מטיפה של בשרו [...] האם חוסר הנראות של הקשר הגופני שבין האב לבנו [...] עושים קשר זה למיסטי ועמוק מכדי שאפשר יהיה למדוד אותו – מופשט ומוחשי בו-זמנית [...] לנצח לא מובן?" (Stein 2006b: 1022). שטיין למעשה נוגעת בקשר הרופף בין האב לביולוגיה (שאינו בו מקבילות להיריון ולהנקה המייחדים את הקשר בין האב לתינוקה) כבסיס הקושי בהמשגת האב. אולם בפועל התרומה הביולוגית והגנטית של שני ההורים חיונית להבאת ילד לעולם. ובאופן פרדוקסלי, דווקא פרויד, שהיה רופא בהכשרתו המוקדמת, ועסק בזיקה בין הגוף והנפש בתיאוריית הדחפים והמיניות הילדית, לא התקשה לתת לאב את המקום המרכזי כשפיתח את הפרדיגמה של התסביך האדיפלי, ואילו האם הוזכרה פחות בכתביו. לעומתו, תיאוריות יחסי האובייקט, אשר נסוגו בהדרגה מתיאוריית הדחפים של פרויד ושמו דגש על הצורך האנושי בקשר ויחסים, דווקא הן קיבלו את הא-סימטריה הביולוגית כמשפיעה על אי-סימטריה מקבילה בעולם הייצוגים של ההורים. אני מבקשת לתהות על אודות הקבלה זו, שאינה מתיישבת עם החופש הפוטנציאלי שיכול היה להיות לתיאוריות יחסי האובייקט כמוונות-יחסים. האם העובדה שלאם "רגל אחת בביולוגיה" והחיים העובריים מתפתחים בתוך רחמה היא הקובעת את העיסוק המוגבר שלנו בייצוגי אם או בחלקי אובייקט כמו השד, על פני ייצוגי האב וחלקי אובייקט כמו הפין?

ב. טענת מושג האב כתלוי תרבות. דיאמונד מתייחס לטענת תלותו של האב בתרבות כאל אחת הסיבות המרכזיות לכך שהמשגת האבהות עודה בינקותה גם בפסיכואנליזה בת זמננו (Diamond 1998: 250). הוא מציין שהוויית האבהות משתנה מחברה לחברה, מתקופה לתקופה וממשפחה למשפחה. גם אציגוין וטרוול מצביעות בספרן על טענה זו (Etchegoyen and Trowell 2002). כותבים אלו מזכירים את התמורות בתרבות ההורית (שאתן פתחתי פרק זה) ואת המעבר מאבהות מרוחקת של האב מימי ראשית הפסיכואנליזה לתרבות אבהית מעורבת וקרובה יותר לילדים בתקופתנו. אך בלי משים, בהמשך דבריהם מציינים הכותבים כי חלים שינויים גם בתרבות ההורית בכלל; גם האימהות מפתחות קריירה ועבודות מחוץ לבית יותר מבעבר, וחלוקת התפקידים בין ההורים גמישה והדדית יותר מפעם, הם תלויים זה בזה ומגדירים בהתאמה את תפקידיהם. אם כן, הרי שגם התנהלותה של האם כיום רבגונית ושונה מהתנהלותה בעבר, והנה תלויה ומשתנה מאישה לאישה וממשפחה למשפחה. ועדיין ההמשגה הפסיכואנליטית אינה רואה בשינויים אלו סיבה לערעור על חשיבות האם והשפעותיה. להפך, התיאוריה ממשיכה לראות את האם כאבן יסוד בחיי הנפש ולחשוף היבטים מוקדמים יותר, טרום-מילוליים וטרום-לידתיים הקשורים בקשר אֶתָה.

כדי להבהיר עוד עד כמה הטענה התרבותית אינה מייחדת את מושג האב דווקא (ואינה רק מכשול בעיניי, אלא גם בבחינת אתגר), אני מציעה לחשוב על התפתחותם של מושגים פסיכואנליטיים אחרים. הרי התיאוריה הפסיכואנליטית כולה צמחה, התפתחה ועדיין משתנה בתוך התרבות המערבית בעת הזו, ומתפתחת ומרעננת את גישתה למושגי יסוד בנפש (בנושאים כמו עצמיות, זהות או סובייקטיביות). מדוע אם כן קשה במיוחד להניע קדימה את המשגת האב? אולי נחוצה לנושא האב השקעה שתחיל עליו את האפשרויות החדשות שהשפה הפסיכואנליטית רכשה לעצמה עם השנים, במקום לחשוש מפני מושג יחסי ותלוי הקשר זה? אם האימהות זוכה לתשומת לב המביאה בחשבון את השינויים התרבותיים ופתוחה כלפיהם, מדוע להמשיך ולהזניח את המשגת האבהות ולהגדיל עוד את הפער התיאורטי הקיים ממילא בין דמויות ההורים?

ברצוני להציע גורם אחר, נוכח אך לא מדובר במפורש בספרות הפסיכואנליטית על אודות אבות, והוא הגורם הרגשי-סובייקטיבי. מתוך הקשבה אנליטית לגלוי ולנרמז בטקסטים, אני מבקשת לחשוף היבטים רגשיים כלפי האב ודמותו, השזורים בכתביה המושגית על אודותיו. בפרשנותי אראה שרגשות אלו, הקיימים כ"רעש רקע" בלתי נמנע בכתביה על ההורים, מתערבים בטיעונים הרשמיים והלוגיים של הכותב, ולא פעם מקשים עליו לתת לאב מקום ייחודי ונפרד בצורות רבות (כמו הימנעות מכתביה עליו או מיעוט אזכורו, הכלתו בתוך האם והטיות נוספות); בתוך אלו – האב כאדם נעלם ונאלם.

ג. הטיות רגשיות והשפעתן על המשגת האבהות. רעיון התערבותם של משתנים רגשיים בעיצובו של מושג (פיתוחו או קיבעונו) כבר נשמע בספרות כשלושים שנה בנוגע למושגים פסיכואנליטיים מרכזיים. בספרו הלא-מודע במדע ובפסיכואנליזה (שטיין 2005) מצביע יהויקים שטיין על מושגים שונים שפיתוחם עוכב או הוטה בשל התנגדויות רגשיות. שטיין מתייחס בין היתר למיעוט העיסוק בגופניות בפסיכואנליזה, או למיעוט עיסוקה בחלומות זוועה, אף על פי שהתיאוריה נותנת מקום מרכזי לחלומות בכלל. לגבי מושג ההעברה הנגדית (countertransference) – השגור היום בשיח הקליני – שטיין מצביע על הכחשתם הכבדה של רגשות המטפל במפגש הטיפולי במשך שנים רבות, על ה"דיקטטורה של הלוגוס" שעכבה את פיתוח מושג ההעברה הנגדית תקופות ממושכות, בניסיון להגן על האנליטיקאי מפני מעורבות רגשית ויצירת מיתוס שלו כניטרלי.

דוגמה למחקר אנליטי רציני שמביא בחשבון את הממד הרגשי מצאתי אצל פלגי-הקר (2005). פלגי-הקר מצביעה על קשיים פסיכולוגיים המתערבים בהמשגת האימהות בשל רגשות חזקים ולא מעובדים הקשורים באם ובמרכזיותה. בספרה היא מדברת על "חוב לאם" המביא לפיצול בהתייחסות אליה בכתביה: לנטייה להאדירה מצד אחד או להאשים אותה מצד שני, דבר המעכב את האפשרות להתייחס אליה כסובייקט. על פי פלגי-הקר, חשיפת גורמים לא מודעים ביחס כלפי האם ועיבוד הרגשות המתגלים בכתביה עשויים לקדם את המשגתה, ומתוך גישה זו היא קוראת מחדש טקסטים העוסקים באם ובאימהות.

ברוח רעיונות אלו המשכתי לשאול: מהם הקשיים הפסיכולוגיים והרגשות החזקים והלא מעובדים הקשורים באב ושזורים בכתיבה על אודותיו? האם בקריאה מחדשת של טקסטים ניתן לחשוף אמביוולנטיות או התנגדויות כלפי האב ודמותו, שעשויות לשפוך אור נוסף על הקיצוניות המושגית כלפיו בתקופות שונות, המיטלטלת בין יחס מיתולוגי, מאדיר או פאלוצנטרי כלפיו במשך שנים לבין התעלמות ממנו והדרה שלו בתקופות אחרות ואצל תיאורטיקנים מובילים?

רגשותיו של תיאורטיקן המעצב זרם פסיכואנליטי כלפי הוריו והשפעתם על כתיבתו היא סוגיה מעניינת ורגישה לטיפול במהותה. זהו היבט אישי וחמקמק הנתון לפרשנויות סובייקטיביות שונות, אך בעיניי, באופן טבעי, הוא חלק מהשיח הפסיכואנליטי כשפה וכדרך חשיבה. בנוגע לפרויד כבר פורסמו עבודות שעסקו ביחסו המורכב וברגשותיו העזים כלפי אביו, רגשות שככל הנראה תרמו לדגש היתר על דמות האב בתיאוריה שיצר ולחיוורונה של האם לעומתו.¹⁶ פרויד נולד כשאביו התאבל על מות אביו שלו, ונקרא על שם סבו המוערך. האנליזה העצמית האינטנסיבית של פרויד החלה סמוך לפטירת אביו ב-1896, אובדן שטלטל אותו רגשית. באנליזה העצמית שלו התעמק פרויד ביחסיו עם אביו ובהשפעותיו עליו יותר משעסק ביחסיו עם אמו, אף על פי שגודל על ידי אמו, במשפחה יהודית מזרח אירופאית טיפוסית לאותה תקופה, שבה האם עסקה בגידול הילדים והאב – בלימודים או בפרנסה. בהקדמה למהדורה השנייה של ספרו המכונה **פירוש החלום** פרויד מצביע על משמעותו הסובייקטיבית של הטקסט עבורו, שהתגלתה בפניו אחרי סיום כתיבתו. הוא כותב: "הוא [הספר] התגלה לי כחלק מן האנליזה העצמית שלי, כתגובתי למות אבי; כלומר, כתגובה לאירוע המשמעותי ביותר, לאובדן הנוקב ביותר בחייו של גבר. משהכרתי בכך, שוב לא הייתי מסוגל למחות את עקבותיה של השפעה זו" (פרויד 1900: 66). ואכן, מרכזיות האב בנפש והשפעתו על התמונה הניורטית מובלטות הן בהמשגת הנפשיות בפסיכואנליזה שפיתח והן בתיאוריה הקלינית שלו, כפי שהיא משתקפת גם במקרים שפרסם – החל בדורה, הנס הקטן, איש העכברושים וכלה בניתוח דמותו של שרבר. חייו האישיים והמקצועיים של פרויד נחקרו רבות. מתוך מבט ביוגרפי-היסטורי על חייו וניתוח מכתבים אישיים שכתב לעמיתיו, אפשר היה לאתר מרכיבים ברגשותיו המורכבים כלפי אביו ולשער איך הללו התגלגלו לכדי יצירת מושג האב הפסיכואנליטי רב השפעה בכתיבתו ומרכזיות התסביך האדיפלי להבניית הנפשיות.

דוגמה נוספת להשפעת היחסים עם ההורים על הכתיבה והתיאוריה הפסיכואנליטיות מספק הפסיכואנליטיקן היינץ קוהוט, שגילה מרדנות כלפי פרויד – ה"אב" הפסיכואנליטי הגדול – והציג תיאוריה חדשנית ושונה – פסיכולוגיית העצמי – שאותה פיתח החל משנות ה-70. במאמרו המרכזי מ-1979 הוא מציג את שתי האנליזות של מר (Kohut) Z (1979). הביוגרפיה של קוהוט חושפת (Strozier 2001) שמדובר בניתוח מוסווה של האנליזה שעבר בשיקו אצל אנליטיקאית פרוידיאנית מווינה, אל מול פרשנות מחדשת שלו לחומריו האישיים בטכניקה החדשנית שהוא מציע. נראה שהאנליזה העצמית של קוהוט אפשרה לו לעבד את נגזרות יחסיו עם אמו, שסבלה מדיכאון עמוק וממושך במהלך ילדותו. ארנולד ריצ'רדס מצביע על הקשר העמוק בין הדגש התיאורטי של קוהוט על ההורה הלא-אמפתי, שבפסיכולוגיית העצמי הקוהוטיאנית הוא בעיקר האם, לבין ההיסטוריה האישית של קוהוט ויחסיו הבעייתיים עם אמו (Richards 2009: 106-108).

בשתי הדוגמאות הללו משתקף חיפוש של הפרשן אחר עמדות פנימיות ורגשות ילדיים לא מעובדים של הכותבים כלפי הוריהם, כצובעים את הנטייה להבלטת היבט מסוים באחד משני ההורים במושגיהם התיאורטיים והקליניים. אנסה לבדוק, ככל שניתן, באיזה אופן הכתיבה על אודות האב אצל כותבים שהתקשו לתת לו מקום חושפת בתוך ההסמלה, הארגון ושפת ההמשגה עמדות ילדיות או רגשות לא מעובדים ומוטים, המוצאים ביטוי ישיר ועקיף בתוך הטקסטים. כמתבקש מכתובה הנוגעת בסובייקטיביות, אף זו שלי – כפרשנית המגיעה מעמדה המאמינה בתרומת האב ובהשפעותיו לעיצוב הנפשיות מראשיתה – תיחשף באופן בלתי נמנע בכתיבה. בקריאתי המחודשת בטקסטים אחרת כמיטב יכולתי להכיר בהשפעות רגשותיי ועמדותיי כלפי מושא כתיבתי, ולהתדיין אתם בפרק הסיום.

קריאה פסיכואנליטית ביקורתית של טקסטים

לפני שאפרוש את הפרקים השונים במסע חיפוש האב, אציג את המתודה של קריאה ביקורתית שבאמצעותה אבחן בעיניים חדשות טקסטים מסורתיים ועכשוויים הנוגעים בהתפתחות הנפשית ובהורות. קריאה ביקורתית היא פרדיגמת שיח ומחקר שהתפתחה במקור בתחום הספרות, והושאלה במחצית השנייה של המאה ה-20 כשיטת ניתוח לתחומי הפילוסופיה, הסוציולוגיה, התרבות והפוליטיקה. בספרו **ביקורת ואמת** (בארט 1966) מבחין רולאן בארט בין קריאה ביקורתית "ישנה" המדגישה שחזור קפדני של עובדות ובין ביקורת "חדשה", שאותה הוא מכנה פרשנית – המגויסת למה שהוא מכנה אידיאולוגיה. האידיאולוגיה שאליה מתכוון בארט יכולה להיות פנומנולוגית, פסיכואנליטית, מרקסיסטית או אחרת. הקריאה ברוח בארט חודרת ליצירה, נשארת אימננטית לה ואינה זקוקה להצדקות חיצוניות מן הטקסט אלא לדבר אחד – להפתעה נוכח היצירה. בארט קורא לקורא-הפרשן להשתחרר ממה שהוא מכנה ה"סביר", שלעיתים נראה רציני ואקדמי אך הוא משטיח את השיח בכך שהוא נצמד אל מה שמוכר בטקסט, אל מה שקוהרנטי, אל התוכן או ההיגיון של הטקסט בלבד. תחת זאת הוא מציע לגלות מחדש את הטקסט, לחתור כנגד ההיגיון המרכזי שלו ולחפש בו כיוונים לא צפויים.

אופנות קריאה זו משתלבת עם רעיונותיו של ז'אק דרידה, שספרו על הגרמטולוגיה התפרסם בסמוך לזה של בארט. דרידה – ממובילי האסכולה הדקונסטרוקטיבית בתחום ביקורת הספרות – מתייחס לטקסט כאל אירוע שבו משתנת

¹⁶ גיי 1988; Lake 1989; Krull 1986; Blos 1987; ואחרים.

הקורא או הפרשן. הלה בוחן את המרקם של הטקסט, אילו טענות הטקסט מנסה להציג ואילו להסתיר, על אילו דיכוטומיות הוא נשען, ועל פי "עדויות" חדשות אלו יכול הקורא לכתוב את ההמשך המתבקש לטקסט על פי פרשנותו שלו. דיכוטומיות שעליהן טקסטים נשענים יכולות להיות רבות כמו גוף-נפש, אובייקט-סובייקט ואחרות. הקורא-הפרשן נקרא לערער את ההנגדה המוחלטת בין שני איברייהן, את השרירותיות שלהן ואת ההעדפה של מחבר הטקסט לצד זה או אחר.

אין בכוונתי לערוך דקונסטרוקציה מקיפה של טקסטים כפי שהתפתחה כמסורת בפילוסופיה ובפסיכואנליזה הצרפתית בעקבות דרידה, אך בכוונתי להשתמש ברעיון של קריאה מחודשת ועצמאית של הטקסטים. זאת מאחר שבטקסטים פסיכואנליטיים על אודות האב מצאתי עקבות לדיכוטומיות חוזרות, כמו הדיכוטומיה המגדרית – גבר מול אישה, גברי-נשי – או דיכוטומיות כמו ראשוני מול משני, מציאותי מול פנימי ואחרות. לפי דרידה, דיכוטומיות מכתובות סמכותיות, ולמעשה מצמצמות את החשיבה. הן מכתובות בינאריות. מה שעובר דקונסטרוקציה בקריאה החדשה (במשמעות האטימולוגית של "לפרק" ולנתח, to de-construct, כמו שמנסחת חוקרת הספרות ג'ונסון) היא הטענה של הטקסט לשליטה חד-משמעית על ידע או לצורת סימון אחת על פני אחרת (Johnson 1978).

בשל התנגדותו של דרידה לסמכותיות פסקנית של הגדרות, הוא אינו מפרט חוקים לשיטתו מעבר למה שתיארת, ובמובן זה משאיר חופש לקורא הפרשן. אפשר ללמוד איך מתנהלת קריאה כזו מתוך עבודותיו, כמו חיבורו בית המרקחת של אפלטון (דרידה 2002). בחיבור זה דרידה מתמקד בדיאלוג פידרוס של אפלטון, שזכה לביאורים ולפרשנויות רבות לאורך השנים. הוא עצמו מתמקד בסוגיה הנראית לכאורה משנית וקצרה יחסית, ומתעכב דווקא עליה (שהנאום של ליסיאס נכתב, לעומת יתר נאומו שנישאו בעל פה, כלומר לדיכוטומיה דיבור-קריאה). אף שהטקסט של אפלטון כלל לא מוביל את הקורא להתמקד בפרט זה, דווקא ממנו יוצא דרידה; הוא עורך ניתוח והנהרה של טיעונו הרשמיים של הטקסט ופורש את הסתכלותו האחרת, המפתיעה. בדיקת הפרטים ה"טפלים" לכאורה, אלו שהשתרבו ללא תשומת לב המחבר, מאפשרת לראות אותם כרמזים לא מודעים הפותחים הסתכלות חדשה.

קריאה ביקורתית (קריאת הכתיבה) היא צורת ניתוח שאפשר לראותה במובנים פסיכואנליטיים כאדיפולית, כפי שמתנסח משה רון, מתרגם הספר לעברית (דרידה 2002). כאילו הקורא משתחרר מסמכותיות טיעונית הכותב, מסתכל בעצמו על הפרטים המקריים בטקסט, מסרב להמשיך להסתירם ויכול להחליט אם הוא מזדהה עם המקור או מפתח דימויים אינדיווידואליים משל עצמו. בעיניי, קריאה אדיפולית כזו מתאימה לפרשנות של טקסטים פסיכואנליטיים בכלל, ומתאימה במיוחד לנושא האב.

נקודה זו מובילה אותי שוב לעבודתו של שטיין (2005). שטיין מציע לחקור מושגים לא רק מנקודת המבט של ההיסטוריה של המדע (המנסה לברר את הנסיבות שבהן התפתחה התגלית ואת השפעות הסביבה החברתית והתרבותית עליה), אלא גם מנקודת המבט של חקר התהליכים הסמויים, שהוא מכנה "הפסיכואנליזה של המדע". זו האחרונה עוסקת באותן סוגיות כמו הראשונה אך מנקודת מבטו של המודחק, ותרה אחר המניעים הרגשיים והלא מודעים ביסודן של הטיות מושגיות. בגישה זו אנו שואלים מהם הגורמים הסובייקטיביים הבולמים את התפתחותו של נושא, או מדוע בזמן מסוים מתעלמים מהסבר אחד ומעדיפים הסבר אחר. הנחת היסוד המושפעת גם מתפיסתו של תומס קון, שאותה פיתח בספרו המבנה של מהפכות מדעיות (1962), היא שגורמים רגשיים מודעים ולא מודעים כאחד משפיעים הן על המדען והן על הקהילה המדעית, על הפרדיגמה השלטת בה ועל יכולתו של המדען הבודד להשתלב בה או להתנגד לה כשהוא מבקש להציג עמדה ייחודית. על פי קון ושטיין, לעתים קרובות אפשרויות שאינן עולות בקנה אחד עם ה"שיטה" מוכחות, מודחקות או נדחקות לשוליים ורק נרמזות.

שטיין מציג בספרו קווים מנחים לחקירה בין-תחומית המאפשרת פרשנות חדשה של טקסטים. ברוח בארת ודרידה גם הוא קורא לפרשן לאתר רמזים שהטקסט מסגיר, ודרכם להאיר נקודות עיוורון – בין אם הן מכוונות להציג את הטיעון השלטי או שאינן מודעות (ואלו בעיניו – וגם בעיניי – אף מעניינות יותר), וכך לאפשר התקדמות מושגית. הוא מציג ארבעה יסודות מנחים, ששימשו אותי ככלי ניתוח: מטפורות בטקסט (כמטפורות סגנון אישי של הכותב); כשלים (כמו סתירות, פרדוקסים, חזרות, טיעונים מעגליים); לקונות (אזורים חסרים ברקמה המושגית); ומיתוסים. בכל תחום תרבותי וגם בטקסטים מדעיים קיימים מיתוסים כמו-מדעיים, שמקורם בדימויים המבוססים לעתים על הנחות מקובלות לתקופתן או על הנחות פרטיות. מיתוסים אישיים עשויים להיות קשורים לדעה קדומה של הכותב או הסתכלותו החד-צדדית.¹⁷ אין טעם להתעלם מהם או לבטלם, משום שהם בלתי נמנעים ועשויים להכיל מרכיבים יצירתיים, אך ניתן לאתרם כהטיה של הכותב ולפרש מבעד להם צפנים סמויים של הטקסט. בפרקים השונים שאציג אדגים מיתוסים מקובלים לזמנם והטיות רגשיות אצל קליין, ויניקוט ואחרים כלפי אבות, ואת האופן שבו ניתן לחשוב שהשפיעו על היחס הכללי למושג האב בסביבתם ובקרב ממשכי דרכם בורם החשיבה.

התחנות בדרך אל האב, ושלוש זוויות הסתכלות

בחרתי להתעמק בתיאוריות יחסי אובייקט בשל מרכזיותן והשפעתן על זרמים פסיכואנליטיים אחרים, גם עכשוויים. תיאוריות אלו מבהירות היטב מהי לקונה באזור האב. ראשית אתמקד בעבודתם של שני כותבים שהיו ממעצבי הזרמים

¹⁷ המונח מיתוס אישי מזכיר במידת מה את מאמרו של קריס המתייחס לטכניקה הטיפולית. קריס עסק במיתוסים אישיים של מטופלים, המתהווים מתוך זיכרונות אוטוביוגרפיים ספציפיים וטעונים לכדי ייצוגים עצמיים, אשר מרכיבים סביבם השקעה רגשית במהלך החיים. הוא מציע לפענח באנליזה אותם "מיתוסים אישיים" כמפתחות לחשיפת פנטזיות הרומן המשפחתי האישי של המטופל (Kris 1956).

של יחסי אובייקט: מלאני קליין (בפרק השני) ודונלד ויניקוט (בפרק השלישי). כל אחד מהם פיתח את הפסיכואנליזה הקלסית של פרויד ושותפיו, ועיצב שפה שונה להבנת הנפש וההתפתחות, שפה פסיכואנליטית עשירה השגורה גם היום. אני מבקשת לאתר את האב הסמוי מן העין בכתיבהם ולחזק את מקומו, באופן המשחרר את מושג האב מנטל הסובייקטיביות המצלה עליו.

בעקבות הקלסיקה של יחסי אובייקט אמישך ואבחן טקסטים עכשוויים מגישות יחסי אובייקט אשר המשיכו את המסורת של קליין וויניקוט ופיתחו אותה, החל מאמצע שנות ה-80 ועד היום. בשנים אלה השדה האמפירי כבר מתעניין באב כאדם. האם גם הפסיכואנליזה מתעניינת בו כסובייקט? אבהיר את מורכבות הסוגיה בטקסטים פוסט-קלייניאניים של מלצר, סטיינר, בריטון, פלדמן ואחרים (בפרק הרביעי) ובטקסטים פוסט-ויניקוטיאניים של אוגדן, בולאס ואחרים (בפרק החמישי). פרקים אלו נוגעים גם בהשתנות המבנה המשפחתי והתרבות ההורית בעולם הפוסטמודרני בן זמננו, ומאתגרים את השיח האנליטי. כל אחד מהפרקים הללו מסתיים בדיון המהווה "פרק סיום" קצר בפני עצמו. בהתבסס עליהם אנסה בפרק המסיים (הפרק השישי) להציג מבט-על אשר בעקבות תחנות המסע אל האב יציע מחשבות לקראת שיקום מקום האב ואבהותו כמושגים פסיכואנליטיים גמישים. איני בוחנת וקוראת מחדש טקסטים של פרויד העוסקים באב (שזכו לקריאות חוזרות ונשנות במשך השנים, לא מעט בהשפעת הקריאות הפרשניות של לאקאן את פרויד). אך לאורך הקריאה אבחן מדי פעם את הדיאלוגים של התקרבות והתרחקות שקיימו קליין, ויניקוט, בריטון ואחרים עם רעיונותיו של פרויד בסוגיית האב. באופן זה אבי הפסיכואנליזה ילווה בכל זאת את הכתוב.¹⁸

מילון אבן-שושן מגדיר את הערך "מקום" כ"שטח או נפח מסוים שכל גוף תופס או שהוא יכול לתפוס", וגם כ"מצב, מעמד" (אבן שושן 2003: 1078). אתיחס לשני הרבדים. היות שמדובר במקום, מצטיירת מפה משפחתית ובה שלוש נקודות ציון החוזרות ועולות בספרות: האב, האם והילד. כך אתבונן באב משלוש זוויות הסתכלות, כמו שלוש קואורדינטות במפה: מיקומו ביחס לאם (בצלע המושגית אב-אם), ביחס לתינוק (הצלע המושגית אב-תינוק/ילד) וביחס לעצמו (האב כסובייקט). אקשיב להתמקמות האב במרחב היחסים בין ההורים בתיאוריות, הן כאובייקטים פנימיים והן כהורים ממשיים. במיוחד אחתור לבסס את מקום האב בראשית התפתחות הילד, כייצוג ראשוני בנפש (כאובייקט פנימי) וכהורה לתינוק (כסובייקט מעניין). אנסה להתחקות אחר הסובייקטיביות של האב, אחר רגשותיו ותפיסותיו את עצמו ואת הורותו, אישיותו וקשייו והאופן שבו מתהווה אבהותו. בין שלוש זוויות המבט הללו קיימות זיקות ונקודות השקה, אך חידודן בנפרד והסתכלות משולבת לאור בחינתן יאפשרו את העמקת הדיון. הפרשנות שאציע בקריאת הטקסטים מתבוננת באב "מבעד לעיניו" ולא מבחוץ ומבעד לתפקידים המיועדים לו והציפיות ממנו. בכוונתי לבדוק אם ניתן לחשוב ולכתוב עליו כמי שאחראי ומשפיע על מה שמתאפשר בינו לבין תינוקו וילדו. ולמרות הפן הביקורתי הגלום בקריאה, היא גם מעשה אהבה בעיניי. היא מבטאת את אהבתי לספרות ולפסיכואנליזה, את משיכתי לנפתולי ההורות וקסמה ואת אהבתי לאבי.

¹⁸ בהקשר זה מעניין להזכיר את מה שטען מישל פוקו בהרצאתו "מהו מחבר?" (1969). פוקו כינה את פרויד ואת קרל מרקס "מייסדים של פרקטיקת שיח": "הם אינם רק המחברים של יצירותיהם ושל ספריהם; הם יצרו משהו נוסף; את האפשרות ואת כללי ההיווצרות של טקסטים אחרים [...] שניהם ייסדו אפשרות בלתי מוגבלת של שיחיים" (שם: 48). פוקו מבהיר: "לומר שפרויד יצר את הפסיכואנליזה אין פירושו של דבר (אין זה רק פירושו של דבר) לומר שאפשר למצוא אצל [קרל] אברהם או אצל מלאני קליין את הרעיון של הליבידו או את טכניקת הפרשנות של החלומות, אלא שפרויד הפך לאפשריים מספר מסוים של הבדלים ביחס לטקסטים שלו, למושגים שלו ולהיפותזות שלו, הנובעים כולם מן השיח הפסיכואנליטי עצמו" (שם: 49-50; מצוטט בתוך בנימיני 2007). בניסיון של פרויד לחשוב על הליבידו, לכתוב ליבידו, הוא למעשה השאיר חורים, בלבול וסתירות פנימיות במושגיו, ואפשר לממשיכיו לאזן את נטיותיו ולפתח את השיח שלהם מתוך שלו. לאור מחשבות אלו מתבהר שלפרויד נוכחות מרומזת בטקסט בכמה אופנים. אופן אחד הוא הדיאלוג שקיימו עמו הוגים כמו קליין, ויניקוט ואחרים, אף שהציגו פרשנות שונה משלו בשאלת האב והאם, והמשיכו את דרך הפסיכואנליזה בעצבם ענפים חדשים לשיח על הנפש, הלא-מודע והתרבות. אופן אחר הוא במתודת הקריאה הפרשנית – קריאה פסיכואנליטית המתחקה אחר הסמוי והסובייקטיבי המתגלה מתוך ההתנגדויות להיחשף – אשר בעזרתה פענחתי את גורל האב (כאובייקט פנימי בנפש וכסובייקט) בטקסטים שאציג.